

Katarzyna Brataniec

dr, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

MAROKAŃSKIE ORGANIZACJE POZARZĄDOWE A PRAWA KOBIET BERBERYJSKICH

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie mniejszości berberyjskiej w kontekście kształtowania się nowoczesnego narodu marokańskiego z uwzględnieniem miejsca kobiet berberyjskich. Walka o upodmiotowienie kobiet berberyjskich związana jest z szerszym procesem odzyskiwania tożsamości berberyjskiej w sferze kultury i języka oraz działalnością marokańskich organizacji kobiecych dążących do równouprawnienia kobiet w Królestwie. Obok podobieństwa celów między organizacjami berberyjskimi a marokańskimi pojawiają się istotne różnice wskazujące na odmienne korzenie kulturowe obydwu ruchów. Marokańskie organizacje kobiece zarówno świeckie, jak i religijne nie kwestionują przynależności Królestwa do świata arabsko-muzułmańskiego. Natomiast organizacje berberyjskie odwołują się do świata wartości tradycyjnej kultury berberyjskiej jako starszej od kultury arabskiej, ale i ukształtowanej wokół niepatriarchalnych wartości. Stąd artykuł porusza wiele wątków koniecznych do zrozumienia statusu mniejszości i berberyjskiej walki o uznanie, a także stosunki władzy w Maroku oraz charakterystykę kobiecych organizacji pozarządowych.

Naród marokański

Królestwo Maroka przeszło długą drogę od państwa plemiennego, wstrząsanego podziałami wynikającymi z odrębności etnicznych z ograniczoną władzą centralną i kształtowanego w kontekście imperium osmańskiego do państwa-narodu, gdzie istniejące struktury władzy położyły fundamenty pod powstanie wspólnoty narodowej, opartej nie tylko na *ummie* – wspólnocie wiernych, ale przede wszystkim na przywiązaniu do ojczyzny – *watan*¹. W Maroku od początku istniały silne tendencje odśrodkowe związane z ukształtowaniem terenu i napięciami politycznymi między dwoma głównymi ośrodkami władzy Fezem i Marakeszem, położonym na uboczu masywem Rifu i Atlasem Wysokim, zamieszkanym przez Berberów.

System władzy w Maroku zakładał podział na region centralny i obszary marginalne. Pierwszy z nich *bled el makhzen* oznaczał teren poddany władzy centralnej sułtana, „kraj rządowy”, drugi *bled es siba* „kraj lwa” odnosił się do obszarów niepodlegających tej władzy, wręcz demonstracyjnie odrzucających kontrolę rządu. Podział ten istniał przez wieki i został utrwalony przez gospodarcze, etniczne i kulturowe odrębności. Obecna spójność państwa marokańskiego i wspólnoty narodowej wynika ze szczególnej roli, jaką w Królestwie pełni dynastia i osoba sułtana. Monarcha pozostaje głównym imamem, przywódcą wiernych, którego pozycję wzmacnia podkreślane pochodzenie od rodziny Proroka. Duchowe i religijne korzenie dynastii umożliwiają panowanie polityczne i ekonomiczne. Źródłem władzy we współczesnym państwie marokańskim stała się pozycja Pałacu traktowanego jako jedyne źródło przywilejów, koncesji, zwolnień podatkowych, licencji i zarządzania wszystkimi najważniejszymi instytucjami państwa, bankami, uczelniami:

w sytuacji wszechogarniającej władzy i wpływów sułtana, wszyscy obywatele Maroka, niezależnie od rasy i języka oraz stopnia rozbudzenia świadomości etnicznej, odnajdują się jako członkowie wspólnoty i obywatele państwa, które uosabia monarcha. Państwo natomiast jawi się Marokańczykowi jako szafarz dóbr i przywilejów².

Rola ekonomiczna *machzenu* wzrosła nawet w momencie wprowadzenia polityki strukturalnego dostosowania i reform lat 90. XX wieku. Zmiany gospodarcze przyczyniły się do włączenia obszarów marginalnych w obręb gospodarki państwa

Władza nie jest już *de jure* zobowiązana do wprowadzania i utrzymywania zasady „sprawiedliwości społecznej”. W gospodarce, uzależnionej w znaczącej mierze od kapitału zagranicznego, państwo staje się pośrednikiem w jego koncentracji i dystrybucji³.

¹ R. Vorbrich, *Górale Atlasu marokańskiego. Peryferyjność i przejawy marginalności*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1996, s. 110–111, 328–333.

² *Ibidem*, s. 330–331.

³ *Ibidem*, s. 331.

Nacjonalizm arabski dominujący w Królestwie wyraża się przez wyznaczenie i obszar uznawany za ojczyznę. Kultura i ideologia większości, jak pisze Ryszard Vorbrich reprezentowana jest przez struktury i instytucje państwowe, a kultura mniejszości próbuje znaleźć swoje miejsce w owych utrwalonych strukturach. Podważenie politycznego porządku w opartego o dominację elit arabskich toczy się w postaci walki o język, kulturę i prawa kobiet berberyjskich.

Berberowie nie wszystkie rozwiązania dotyczące praw kobiet akceptują. Mają status mniejszości, wynikający z odmiennego niż Arabowie pochodzenia, języka, kultury i miejsca zamieszkania. Tereny górskie (Atlas) w Maroku stanowią miejsce zamieszkania rdzennej ludności Maghrebu – ludności berberyjskiej⁴. Od XII wieku postępowało na terenie dzisiejszego Maroka opanowanie terenów nizinnych przez arabskie, wojownicze plemiona. W XIII i XIV wieku doszło do wymieszania się dotychczasowej struktury etnicznej i arabizacji Maroka, która polegała między innymi na wypieraniu Berberów w góry, przy jednoczesnym przejmowaniu przez nich języka arabskiego i islamu. Maroko w końcu zostało zdominowane przez kulturę muzułmańską, a Arabowie osiedlili się przede wszystkim na równinach atlantyckich. Wielkość i zasięg ludności berberyjskiej w Maroku jest trudny do określenia, ponieważ stanowi kwestię polityczną. Według większości danych stanowią oni 30% populacji państwa⁵.

Berberowie jako mniejszość

Vorbrich w swoim studium wskazuje, że „o tym czy dany obszar może otrzymać status peryferii decyduje nie odległość od centrum, lecz skala trwałych i funkcjonalnych z nim powiązań”⁶. Peryferyjność w naukach społecznych cechuje społeczności oddalone od centrum, o znacznym stopniu zróżnicowania i uzależnienia ekonomicznego, politycznego i kulturowego w stosunku do centrum. Relacje między centrum a peryferiami doprowadziły do powstania specyficznej tożsamości peryferyjnej opartej na silnej identyfikacji kulturowej, odrębnym systemie instytucjonalnym i prawnym. Odrębność kulturowa zazwyczaj wyrasta z samodzielnego systemu ekonomicznego i osłabienia kontroli ze strony władzy państwowej. Obok cech peryferyjności, społeczność berberyjską, zdaniem Vorbricha, cechuje swoista marginalność, rozumiana jako cecha grupy nie całkiem zasymilowanej z otoczeniem, czy też grupy mniejszościowej o niskim statusie społecznym, dyskryminowanej ze względów rasowych lub kulturowych przez grupę dominującą⁷. Cechami margi-

⁴ Berberzy to rdzenna, niearabska ludność Północnej Afryki, grupa niejednorodna pod względem językowym i rasowym. Berberzy są definiowani poprzez opozycję do napływowej ludności arabskiej.

⁵ Jest to kwestia sporna, zdaniem berberyjskiej działaczki Aminy Zioual stanowią przeszło 70% społeczeństwa marokańskiego, inne źródła podają wartości do 40%.

⁶ R. Vorbrich, *op. cit.*, s. 16.

⁷ *Ibidem*, s. 18.

nalności ludów górskich są: mała skala systemów społecznych, mniejsza gęstość zaludnienia, brak infrastruktury, rozdrobnienie rolnictwa, niski standard życia, kruchy ekosystem, ubogie gleby, eksploatacja zasobów przez podmioty pochodzące z zewnątrz⁸. Berberowie znajdują się, zatem między dwoma kulturami – kulturą Zachodu i kulturą centrum politycznego, czyli kulturą marokańską. Przynależą do kultury peryferyjnej i tradycyjnej w stosunku do centrum, czyli arabskojęzycznej kultury dominującej⁹. Berberowie zamieszkują obszar, zdominowany przez kulturę berberyjską, cieszący się autonomią i niezależnością od struktur państwa marokańskiego. Niezależność polityczna i oddalenie od centrum utrzymywało i utrwalało właściwe Berberom instytucje polityczne, prawo zwyczajowe, odrębną tradycję religijności, czyli islamu ludowego oraz im właściwe formy organizacji społecznej i tradycyjnego modelu gospodarki. *Bled es siba* istniał w opozycji do *bled el makhzen* obszaru silnie zaarabizowanego z nowoczesnymi ośrodkami miejskimi centrum państwa marokańskiego, z silną władzą sułtana i panowaniem islamu wysokiego. Rozmiary i wpływy władzy sułtana zmieniały się w czasie i zależały nie tylko od sprawności administracji centralnej, ale przede wszystkim od cykli pór roku i ukształtowania terenów górskich. W państwie marokańskim władza centralna funkcjonowała obok innych ośrodków władzy.

Berberowie żyli przez wieki nie dążąc do wykształcenia trwałych struktur państwowych: instytucji państwa, stałej armii, policji i sądownictwa. Krucha równowaga polityczna na terenach górskich utrzymywana była za pomocą modelu segmentarnej organizacji społeczności plemiennych¹⁰. Charakteryzował się on unilinearne liczoną systemem pokrewieństwa, zrównoważoną opozycją między segmentami integracji społecznej, której główną zasadą była zasada egalitarności jednostek, co sprzyjało rozproszeniu władzy politycznej. Zamiast centralnej władzy, plemiona berberyjskie utrzymywały kolektywne ciała decyzyjne oraz instytucję tymczasowego przywódcy wybieranego na określony czas¹¹. Czynnikiem integrującym w tym systemie było zagrożenie zewnętrzne, a nie autorytet wodza. Granice ciągłości struktur segmentarnych wyznaczone były przez przestrzeń i naturalne cechy krajobrazu, takie jak kanały irygacyjne, pastwiska, pola uprawne. Na stabilizację wewnętrzną składały się kolejne poziomy integracji: rodzina podstawowa, rodzina rozszerzona, lineaż, ród, osada (zwana *duar*), podfrakcja plemienia, frakcja plemienia (podplemie), plemię, konfederacja plemion, superkonfederacja¹².

Podstawą życia społecznego była zazwyczaj rozszerzona rodzina monogamiczna, patrylinearna, patrylokalna i patriarchalna obejmująca cztery generacje,

⁸ S. Brush, *The Anthropology of Highland Poles*, [w:] *Cultural Adaptation to Mountain Environments*, ed. P.D. Beaver, B.L. Purrington, Athens 1984, s. 164.

⁹ J. Bednarski, *Kultura marginalna*, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, PWN, Warszawa–Poznań 1987, s. 198.

¹⁰ Model ten został opracowany na gruncie anglosaskiego funkcjonalizmu m.in. przez E. Evans-Pritcharda i dotyczył organizacji plemiennej Czarnej Afryki.

¹¹ R. Vorbrich, *op. cit.*, s. 150.

¹² *Ibidem*, s. 152.

zamieszkująca pod jednym dachem w domu ojca. Była ona zarazem jednostką gospodarczą, ponieważ środki produkcji, bydło stanowiły wspólną własność. Wewnątrz rodziny rozszerzonej panowała ścisła egzogamia i obowiązywała separacja obu płci wyznaczona przez rozplanowanie domu i osobne spożywanie posiłków przez mężczyzn i kobiety z małymi dziećmi. Struktury rodowe skupione były wokół wspólnego przodka i zamieszkiwały zabudowania obok siebie, tworząc przysiółki albo działnice wsi. *Duar* oznaczał osadę, wieś, przysiółek i wykraczał poza tradycyjne struktury plemienne oparte na pokrewieństwie. W przeszłości *duar* miał autonomię wyznaczoną przez ufortyfikowany spichlerz (zwany *agadirem*), cytadela wojskową, własny system irygacyjny i radę mieszkańców. Obecnie *duary* odpowiadają tradycyjnym podfrakcjom, ponieważ już władze Protektoratu dążyły do przeniesienia osobowości prawnej na osady, aby uregulować prawa do ziemi wspólnotowej. Podfrakcje, z kolei składały się z większej osady lub kilku przysiółków znajdujących się wzdłuż jednego strumienia. Na ich czele stała rada złożona z przedstawicieli poszczególnych rodzin. Spośród nich wybierano funkcjonariuszy dbających o funkcjonowanie systemu irygacyjnego oraz *mokkadema* – przewodniczącego rady. Do podfrakcji należała część pastwisk plemiennych, spichlerz kolektywny, szkoła koraniczna, wspólny meczet. Związki między podfrakcjami odwoływały się do protoplasty – mitycznego przodka i przede wszystkim do fizycznej bliskości wspólnego zamieszkiwania¹³.

Chociaż społeczeństwo berberyjskie zostało zbudowane na zasadach organizacji segmentarnej, to jego struktura była hierarchiczna, a status jednostki i grypy wyznaczała: płeć, wiek, stan cywilny, status prawny i majątkowy, wykonywany zawód, cechy charakteru, aktywność religijna, przynależność genealogiczna do rodziny Proroka. Najwyższą pozycję społeczną wśród Berberów zajmują elity lokalne: *szorfa* i marabuci, następnymi w hierarchii są ludzie wolni, czyli zwykli chłopcy oraz grupy zmarginalizowane o najniższej pozycji społecznej – ludność kolorowa, niewolnicy ludzie wykonujący zawody uznane za wstydlive¹⁴.

Szorfa to grupa wywodząca swoje pochodzenie od proroka Mahometa; jej członkowie wyznaczani byli na stanowiska sędziów, arbitrów w sporach i rzeczoznawców, ze względu na posiadanie łaski Proroka. Obecnie zajmują oni stanowiska w rządzie marokańskim i administracji państwowej, należą do nich posiadłości ziemskie i majątki¹⁵. Całe wsie mogą przynależeć do *szorfa*, grupy te zamieszkują góry Rifu, doliny Sous i Draa, głównie jednak *szorfa* wywodzą się z ludności arabskiej. Spośród nich wywodzili się święci mężowie – marabuci, obdarzeni łaską – *baraka* i spełniający w społeczeństwie marokańskim specjalną rolę społeczną, tym bardziej znaczącą w społeczności *de facto* żyjącej poza strukturami państwowymi. Marabuci zwani przez Berberów *igurramen* byli potomkami lokalnych świętych, tworzyli ośrodki religijne zwane *zaujja*, wyłączeni byli z praw plemiennych

¹³ *Ibidem*, s. 154.

¹⁴ B. Hoffman, *The Structure of Traditional Moroccan Rural Society*, Hague 1967, s. 142.

¹⁵ A. Ponikiewski, *Lasy w Maroku*, „Sylwan” 1969, z. 3, s. 65.

i utrzymywani byli przez okoliczną ludność. Tworzyli odrębne struktury genealogiczne; jako neutralna mniejszość, pozostają poza sporami i konfliktami plemiennymi. Marabutyzm jako przejaw religijności wiejskiej i ludowej stał się instytucją umacniającą odmienność i marginalizację mieszkańców gór.

Ludzie wolni czyli członkowie wspólnot plemiennych *imaziren* lub *amma*, podzieleni, z kolei byli na elity plemienne i zwykłych członków wspólnoty. Warstwa wyższa składała się z przywódców segmentów rodowych, funkcjonariuszy publicznych, absolwentów wyższych szkół koranicznych muezinów oraz prywatnych przedsiębiorców. Warstwę niższą tworzyli rolnicy oraz pracownicy najemni. Tradycyjnie niższą pozycję zajmowała ludność kolorowa wykonująca zawody rzemieślnicze.

System kontroli społecznej opierał się na odpowiedzialności zbiorowej. Stała groźba użycia siły, zemsty rodowej została obudowana instytucjami sprzyjającymi utrzymaniu równowagi plemiennej. Polega ona na zobowiązaniu jednostronnym adresata, który był władny do udzielenia pomocy osobie, bądź grupie, która wypowiedziała sformułowanie *ar*.¹⁶ Inne instytucje polityczne typowe dla społeczności berberyjskiej to:

- *soffy* – pakti braterstwa o lokalnym charakterze zawierane między jednostkami, rodzinami lub szerszymi grupami w celach militarnych, obronnych lub pokojowych, a także służące wspólnemu zagospodarowaniu pastwisk i stref nawadnianych¹⁷;
- *leffy* – sojusze sformalizowane wielu grup plemiennych, obejmujące znaczne tereny, których celem było prowadzenie wojny, obrona przed wrogiem, a także wymiana kobiet i współpraca gospodarcza;
- mediacja – władza duchowa marabutów, umożliwiała im także działania polityczne w postaci pośrednictwa w sporach, zażegnaniu konfliktów, a nawet przerwaniu wojny. Autorytet jakim cieszyli się marabuci i przeprowadzana przez nich mediacja między zwaśnionymi stronami opierała się na trzech punktach: wyznaniu winy, okazaniu skruchy i woli rekompensaty strat. Odrębność społeczności berberyjskiej została wzmocniona w okresie Protektoratu francuskiego. Zgodnie z traktatem z 1912 roku rząd francuski w osobie rezydenta generalnego sprawował rzeczywistą władzę na terytorium całego państwa. Na mocy Traktatu z Fezu Francuzi w ciągu dwudziestu lat podbili Atlas, walcząc z plemionami berberyjskimi, które nie łatwo było

¹⁶ Przez wypowiedzenie tradycyjnej formuły zwracano się o pomoc w sprawie prywatnej lub odnoszącej się do całej grupy, także plemienia. Było to publiczne przyznanie się do niemocy, słabości, prośba o wybaczenie i ochronę. Instytucja *ar*, uznawana za nielegalną przez oficjalny islam, była powszechnie stosowana wśród plemion berberyjskich. Dzięki niej można było uniknąć rozlewu krwi, przemocy i utrzymać równowagę polityczną. Prośba zwrócona była ku osobie lub grupie zobowiązanej do odwetu lub wypowiedział ją mediator, mogła mieć też charakter deklaracji. Stanowiła obowiązek religijny i środek symboliczny, od którego nie można się było uchylić. R. Vorbrich, *op. cit.*, s. 186–187.

¹⁷ B. Hoffman, *op. cit.*

ujarzmieć środkami politycznymi. Ostatecznie podbój Atlasu dokonał się w 1933 roku, w znacznej mierze dzięki bombardowaniom lotniczym. Francuzi jednocześnie tworzyli struktury administracyjne Protektoratu. Tradycyjne instytucje prawa berberyjskiego zostały początkowo zastąpione przez funkcjonariuszy *machzen* kaidów i kadich, którzy przejęli sądownictwo i sprawy dotyczące arbitrażu. Jednak Francuzi obrali zupełnie inną politykę dotyczącą Berberów, zgodnie ze starą kolonialną dewizą „dziel i rządź”.

Prawo z 1930 roku wyłączało wszystkie plemiona spod kompetencji szariatku na rzecz berberyjskiego prawa zwyczajowego. Ponadto utrwałało dawny podział na regiony *bled el makhzen* i *bled es siba*, ograniczając dostęp do terenów górskich mieszkańcom dolin. Arabowie z nizin potrzebowali specjalnej przepustki i paszportu, aby dostać się na tereny berberyjskie. Miało to pierwszorzędne znaczenie dla utrzymania plemiennej odrębności. Między innymi nie dopuszczano do Berberów mużulmańskich nauczycieli, co praktycznie wstrzymywało arabizację młodego pokolenia. Dodatkowo w latach 20. XX wieku utworzono specjalne szkoły francusko-berberyjskie oraz szkołę średnią nazwaną koledżem berberyjskim. Działania te miały na celu odseparowanie Berberów od języka arabskiego i kultury mużulmańskiej, nauczano w nich po francusku. Pojawiły się także pomysły chrystianizacji Berberów¹⁸. Polityka francuska wywołała sprzeciw pozostałej części marokańskiego społeczeństwa.

Po odzyskaniu niepodległości i powrocie sułtana Muhammada V do Maroka w 1956 roku, *machzen* rozpoczął budowę nowoczesnego narodu marokańskiego opartego na idei pełnej asymilacji językowej, kulturowej i religijnej Berberów. Zlikwidowano szkolnictwo w języku berberyjskim, aby upowszechnić język arabski. Dawne antagonizmy zastąpiono przeciwieństwami miasto-wieś, pomijając kwestie tożsamości etnicznych. Arabizacja miała postępować wraz ze wzrostem edukacji i ograniczeniem analfabetyzmu oraz wpływów języka francuskiego. Usuwano język berberyjski z życia publicznego, udaremniało tworzenie pisanej odmiany języków berberyjskich. Ostatecznie męska część populacji Berberów jest dwujęzyczna posługuje się językiem berberyjskim i arabskim, często także francuskim, natomiast kobiety to przeważnie analfabetki władające wyłącznie językiem berberyjskim. Jest to istotny czynnik wykluczenia kobiet z edukacji i praw obywatelskich. Kolejnym czynnikiem umocnienia patriarchalnych stosunków rodzinnych panujących wśród Berberów stała się sytuacja ekonomiczna i związane z nią migracje chłopców i mężczyzn. W niektórych regionach wskaźnik wyjazdów mężczyzn w wieku produkcyjnym wynosił 100%. Młodzi chłopcy pracują w mieście w sklepikach prowadzonych przez ojców, a młodzi mężczyźni w miastach Maroka i za granicą¹⁹.

Przeważają wyjazdy wieloletnie nad wyjazdami średniookresowymi. Z marokańskich gór pochodzi większość emigrantów żyjących w Europie. W osadach

¹⁸ A. Dziubiński, *Historia Maroka*, Ossolineum, Wrocław 1983.

¹⁹ D. Noin, *La population rurale du Maroc*, t. 2, Paris 1970, s. 189.

zostają kobiety, małe dzieci i starcy. Ciężar utrzymania domu i gospodarstwa spada na kobiety. Z jednej strony emigracja zarobkowa sprzyja zwiększeniu liczby rozwodów i zmianie statusu kobiet, wzrostowi edukacji dzieci, które przeniosły się z ojcami do miasta. Może przynieść większy udział w życiu publicznym kobiet, które pełnią te funkcje w zastępstwie nieobecnych mężczyzn. Z drugiej – przyczynia się do utrwalenia niskiej pozycji kobiet przez brak czasu na edukację i samorozwój w trudnych warunkach życia oraz powstanie nowego modelu życia berberyjskiej rodziny „czekania na mężczyznę”, który pojawia się kilka razy do roku, podczas świąt i w okresie wakacji.

Emigracja niewątpliwie przyczynia się do powstania nowych wzorców życia, konsumpcji i rozszerza horyzonty migrujących górali, jednakże w niewielkim stopniu zmiany te odnoszą się do kobiet pozostających na miejscu.

W Maroku latach 80. XX wieku powstało wiele organizacji berberyjskich, które zmierzały do kulturowego i językowego równouprawnienia Berberów. Wykształcona elita przyczyniła się do utworzenia Marokańskiego Stowarzyszenia Wymiany Kulturalnej AMREC, towarzystwa Badań Kulturalnych ARC, Uniwersytetu Letniego w Agadirze, Zrzeszenia Absolwentów Collegu w Azrou, oraz z 1992 roku Stowarzyszenie Tilelli, które korzystają z pomocy diaspory berberyjskiej w Europie²⁰. Celem tego ruchu było przyznanie językowi berberyjskiemu statusu języka oficjalnego oraz utworzenie Instytutu Berberyjskiego. Król Hassan II w 1994 roku w przemówieniu do narodu zapowiedział wprowadzenie nauczania różnych dialektów marokańskich co najmniej na poziomie edukacji podstawowej. Zmiana polityki rządu wobec Berberów przebiegała stopniowo i nie obyło się bez represji. Arabizacja kraju po okresie Protektoratu zaczęła się od szkolnictwa, następnie od 1965 roku przystąpiono do stosowania języka arabskiego w sądownictwie i administracji. Utrudniało to w owym czasie uznanie odrębności Berberów na tle odradzania się państwa marokańskiego po rządach Francuzów. Odzyskanie niepodległości przyniosło zniesienie *dahiru* berberyjskiego z 1930 roku, w konsekwencji tego na całym terytorium państwa zaczęło obowiązywać prawo koraniczne. Zakazano stosowania tradycyjnego prawa zwyczajowego zbiorowych przysięg, zemsty rodowej i innych. W 1956 roku ustanowiono administrację typu bezpośredniego. Celem tej polityki było przede wszystkim zniwelowanie różnic etnicznych i ograniczenie struktur plemiennych na rzecz utworzenia gmin i budowy nowych jednostek organizacji społecznej.

Marokańskie organizacje pozarządowe

Po Arabskiej Wiośnie i ustanowieniu nowej konstytucji w 2011 roku marokańskie organizacje pozarządowe zostały postawione w obliczu nowych wyzwań iż racji odmiennej sytuacji politycznej. Po pierwsze, w wyborach parlamentarnych zwy-

²⁰ R. Vorbrich, *op. cit.*, s. 303.

ciężła muzułmańska Partia Sprawiedliwości i Rozwoju, a premierem został jej lider Abdellilah Benkirane, umiarkowany islamista. Marokańskie feministki miały zatem odpowiedzieć na pytanie, czy będą współpracować z rządem, który popiera konserwatywne i religijne wartości²¹. Po drugie, wprowadzenie nowej konstytucji spowodowało polaryzację w środowisku aktywistów. Feministki skupione wokół partii politycznych i od lat 80. XX wieku zaangażowane w walkę o prawa kobiet uznały wprowadzone dotąd reformy za swój sukces i potwierdzenie słuszności prowadzonej polityki wpływania na regulacje prawne i obsadzanie instytucji państwowych przez osoby ukierunkowane na zmianę statusu kobiet.

Natomiast aktywiści nowej generacji, ludzie młodzi działający między innymi w Ruchu 20 Lutego postrzegają prawa kobiet jako część szerszej całości, element koniecznej zmiany społecznej, która nie skupia się tylko na kobietach, lecz ma na celu przebudowę stosunków społecznych w marokańskim społeczeństwie. Zmiana społeczna oparta na nowej dystrybucji dóbr w społeczeństwie, odpowiedzialność przed prawem, równe szanse dla wszystkich Marokańczyków, godność i wolność jednostek ma ich zdaniem wykreować przestrzeń, w której kobiety nie będą osamotnione w swojej walce o równouprawnienie²². Stanowi to o istotnej różnicy między starym a nowym pokoleniem aktywistów, zmianie mentalnej.

Dotychczasowe działania feministek ze środowisk świeckich skupione na poprawie sytuacji kobiet okazały się skuteczne. W 2004 roku wprowadzono postępowy kodeks małżeński Mudawanę, w znacznej mierze dzięki poparciu króla Muhammada VI uznanego przez feministki za orędownika praw kobiet i sojusznika w sporze z konserwatywnymi środowiskami²³. Czy nowy kurs obrany przez młodych aktywistów okaże się skuteczny, prawdopodobnie nie, ponieważ uderza w pozycję króla i skupione wokół niego elity władzy. Poza tym ma na celu zmianę panujących od lat 50. XX w. stosunków władzy w Maroku, podważa zakorzenione przywileje elit i zapowiada urzeczywistnienie autentycznych wartości demokratycznych, podczas gdy Maroko nadal jest monarchią konserwatywną z absolutną władzą króla kryjącego się za fasadą instytucji demokratycznych i konstytucją, która ma utrzymać dotychczasowy porządek. Po Arabskiej Wiośnie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych inwigiluje organizacje pozarządowe, w 2014 roku zablokowało przeszło 15 mityngów organizowanych przez AMDH, udaremniło planowane spotkania Marokańskiej Ligi Praw Człowieka, Amnesty International oraz

²¹ A. Alami, *Leader's Words about Women Jolt Morocco*, „New York Times”, 18.06.2014, <https://www.nytimes.com/2014/06/19/world/middleeast/prime-minister-told-parliament-women-better-off-at-home-than-in-workplace.html> [dostęp: 09.04.2017].

²² Z. Salime, *A New Feminism? Gender Dynamics in Morocco's February 20th Movement*, „Journal of International Women's Studies” 2012, No. 13 (5), s. 101–114, vc.bridgew.edu [dostęp: 15.04.2017].

²³ ICAN, International Civil Society Action Network, report March 2015, *What the woman Say, Morocco's Dilemma: Rights and Reform or Clouse and Conservatism?*, <http://www.wluml.org/sites/wluml.org/files/ICAN-Morocco-Brief.pdf>, s. 3 [dostęp: 1.05.2017].

zakazało działalności wielu organizacjom pozarządowym kiedy w Maroku odbywał się szczyt Drugiego Światowego Forum Praw Człowieka²⁴.

Nakierowanie na zmianę systemu utrudniło korzystanie z pomocy międzynarodowych organizacji pozarządowych. Podobnie jak w Egipcie oskarżane są one o zakłócenie porządku publicznego i integralności państwa. Kwestia praw człowieka jest bardziej niebezpieczna dla istniejącego ustroju państwowego Maroka niż prawa kobiet, ponieważ w istocie jest walką o demokratyzację państwa. Niewątpliwym sukcesem środowisk, którym bliska jest sprawa kobiet stało się przegłosowanie przez Parlament w styczniu 2014 roku modyfikacji artykułu 475 kodeksu karnego, który umożliwiał gwałcicielowi poślubienie ofiary w zamian za uniknięcie odpowiedzialności karnej. Działania na rzecz zmiany prawa rozpoczęły się po gwałtownych protestach społecznych w 2012 roku wywołanych dramatycznym samobójstwem piętnastolatki, której sąd nakazał ślub z gwałcicielem.

Na spory w środowisku aktywistów dotyczące strategii działania i przyjętych celów nakłada się odrębność kulturowo-językowa samych Berberów, skomplikowane relacje między arabską większością a marginalizowaną mniejszością, różnice między feministycznym ruchem berberyjskich kobiet a feminizmem arabskim. Splot uwarunkowań politycznych, etnicznych i społecznych kształtuje obecną sytuację kobiet berberyjskim znajdujących się pośrodku dawnego sporu między środowiskami sekularystycznymi a konserwatywnymi.

Konstytucja z 2011 roku potwierdziła status języka berberyjskiego jako drugiego oficjalnego języka w państwie. Zwieńczyło to wieloletnie starania Berberów o uznanie ich językowej i kulturowej odmienności. Wprowadzenie języka berberyjskiego do szkół podstawowych 2004 roku przez Muhammada VI było kontynuacją polityki jego ojca Hassana II. W 2001 roku Muhammad VI założył Królewski Instytut Kultury Berberyjskiej i przywrócił królewskim edyktem należne Berberom miejsce w kulturze marokańskiej. W nowej narracji pałacu *dahir* ten uznawał dziedzictwo Berberów za fundamentalną część tożsamości narodowej i wspólnej historii. Początkowo tylko w mediach i oświacie²⁵. Walka o uznanie odrębności kulturowej ma jednak swoje konsekwencje polityczne, chociaż *machzen* nie dopuszcza tej interpretacji w oficjalnej polityce wobec Berberów. W latach 2005–2008 funkcjonowała pierwsza berberyjska partia polityczna (Demokratyczna Partia Berberów Marokańskich), obecnie istnieje około dziewięćset grup i stowarzyszeń Amazigh²⁶. Berberowie przyłączyli się także do Ruchu 20 Lutego.

²⁴ *Maroc: Pourquoi Boycottons-Nous le Forum Mondial des Droits de l'Homme de Marrakech?*, „Europe Solidaire Sans Frontières”, 16.11.2014, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article33564>, [dostęp: 30.04.2017].

²⁵ P. Silverstein, D. Crawford, *Amazigh Activism and the Moroccan state*, „Middle East Research and Information Project” 2004, No. 233, s. 44–48.

²⁶ A. Jacobs, *The Amazigh Movement and Democratic Reform: A look at Morocco and Algeria*, 2014 Muftah, <https://muftah.org/amazigh-movement-democratic-reform-look-morocco-algeria/#.WUg-49xpzcs> [dostęp: 4.05.2017].

Marokańskie organizacje kobiece

Cele organizacji w zależności od klasy społecznej działaczek znacznie się różnią. Kobiety z klas wyższych i średnich widzą swoje upodmiotowienie głównie w większym dostępie do sfery publicznej, możliwości edukacji i pracy. Kreują własne środowisko ograniczone do kobiet z wyższym wykształceniem, w którym wymiana idei feministycznych odbywa się przez prasę i magazyny przeznaczone dla kobiet podzielających ich styl życia – nowoczesny i liberalny oraz w piśarstwie akademickim. W latach 90. XX wieku dążenia te zyskały nowy wymiar dzięki utworzeniu centrów badawczych dotyczących kobiet oraz studiów genderowych na marokańskich uniwersytetach w Rabacie, Fezie i Meknes²⁷. Podobnie stowarzyszenia praw kobiet znajdują się przede wszystkim w dużych miastach Rabacie, Casablance i Fezie. Ruch feministyczny tworzył własne przybudówki przy partiach politycznych. Liczne organizacje od początku wspierane były aktywnie przez organizacje międzynarodowe, między innymi kierowały one prośby do marokańskiego rządu o przysyłanie oficjalnych delegacji na światowe wydarzenia dotyczące praw kobiet. Marokańskie feministki zaangażowane były także w zmianę kodeksu rodzinnego (*Mudawany*) z 1957 roku, ich sukcesem stała się nowelizacja *Mudawany* w 2004 roku²⁸. Działania te wskazują, że feministki marokańskie są obecne na scenie politycznej królestwa i należą do aktorów politycznych, którzy aktywnie kształtują politykę *machzenu* dotyczącą kwestii kobiet. Fatima Sadiqi twierdzi, że stanowią one także jedno z ważniejszych narzędzi służących demokratyzacji państwa²⁹.

Wraz z panowaniem obecnego króla Muhammada VI i poparciem, jakiego monarcha udziela organizacjom kobiecym można wyróżnić dwa typy organizacji: nakierowane na społeczny i ekonomiczny rozwój, poprawę sytuacji kobiet w momencie niewydolności państwa w sferze opiekuńczej oraz mające na celu wspieranie wizji Maroka jako kraju, w którym prawa kobiet są gwarantowane przez państwo poprzez aktywny lobbing i różnorodne akcje społeczne³⁰. Obok świeckich organizacji kobiecych istnieją organizacje muzułmańskie. Podobnie jak w przypadku partii świeckich, również założyły one swoje sekcje kobiece przy muzułmańskich partiach politycznych Partii Sprawiedliwości i Rozwoju i ruchu Sprawiedliwości i Duchowości. Muzułmańskie organizacje zaangażowane są w zwalczanie analfabetyzmu i kształcenie zawodowe kobiet. Zachęcają kobiety do większej aktywności w sferze publicznej i politycznej, chociaż nie czynią tego z myślą o genderowej

²⁷ *Language and gender in the Arab world*, eds. M. Badran, F. Sadiqi, L. Rashidi, „Language and Linguistic” 2002, No. 9.

²⁸ Batalia o nowelizację *Mudawany* w 1993 r. została przegrana z powodu działań środowisk konserwatywnych.

²⁹ F. Sadiqi, *The Central Role of the Family Law in the Moroccan Feminist Movement*, „British Journal of Middle Eastern Studies”, December 2008, No. 35, s. 332.

³⁰ *Ibidem*, s. 333.

równości³¹. Rządowa inicjatywa w postaci stworzenia instytucji kobiet duchowych przewodników wychodzi naprzeciw tym dążeniom organizacji muzułmańskich. Z drugiej strony pozwala rządowi kontrolować dyskurs religijny przekazywany społeczeństwu i przeciwdziałać wpływom islamistów.

Instytucja *mourchidat* skupia marokańskie kobiece przewodniczki duchowe, które pojawiły się w Królestwie w 2006 roku. Inicjatywa ta potraktowana początkowo jako eksperyment, sprawdziła się w praktyce. *Mourchidat* pomaga kobietom rozstrzygać wątpliwości związane z wiarą, daje wsparcie w meczetach, szkołach i więzieniach, pomaga w problemach życia codziennego. Program ma przeciwdziałać wpływom fundamentalistów, krzewić idee umiarkowanego islamu. Uczynić kobiety widocznymi uczestnikami życia religijnego w opozycji do imamów, ulegających często wpływom radykalnym. Projekt powstał przy wsparciu członków *machzenu*, między innymi ministra ds. islamskich. Aby zostać *mourchidat* kobiety muszą zdać egzamin państwowy, posiadać stopień licencjacki, opanować połowę Koranu na pamięć. Uniwersytecki kurs obejmuje: przedmioty związane z religią muzułmańską, psychologię, socjologię, kurs komputerowy, ekonomię, elementy prawa i zarządzania. Celem jest rozpowszechnianie znajomości Koranu wśród kobiet i promowanie społecznej elastyczności, ale także uwrażliwienie na kwestie genderowe, zdrowie i przemoc domową, dotąd nie poruszane przez imamów. Po ukończonym pomyślnie kursie, przewodniczki duchowe przydzielone są do konkretnych meczetów, pracują także w terenie³².

Prawa polityczne i społeczne Marokanek

Według badań Thomson Reuters Foundation z 2013 roku Maroko zajmuje wysokie ósme miejsce pod względem stworzenia korzystnych warunków dla kobiet w sferze publicznej przed Tunezją, ZEA, Bahrajnem i Syrią. W pierwszych wyborach po Arabskiej Wiośnie aż 67 miejsc w Zgromadzeniu Reprezentantów zajmowanych było przez kobiety, co stanowiło 17% wszystkich miejsc w Izbie³³. Raport dowodzi, że udział w życiu politycznym jest zadowalający, jednakże Maroko ma wiele strukturalnych przeszkód stojących na drodze do upodmiotowienia kobiet. Pomimo przyzwoitego kodeksu rodzinnego i dostępu do antykoncepcji, barierami dla postępu są wysoki analfabetyzm wśród kobiet, przemoc domowa i patriarchalne tradycje. Sytuacja kobiet w społeczeństwie według raportu jest

³¹ A. Lounasmaa, *Woman's NGOs and the rise of political Islam in Morocco*, „Levant Letters” 2012, No. 2, s. 2.

³² S. Williams, *Mourchidat – Morocco's female Muslim cleric*, „The Telegraph”, <http://www.telegraph.co.uk/culture/3672924/Mourchidat-Moroccos-female-Muslim-clerics.html> [dostęp: 2.05.2017].

³³ Thomson Reuters Foundation, <http://news.trust.org/spotlight/poll-womens-rights-in-the-arab-world> [dostęp: 2.02.2017].

znacznie gorsza, Maroko zajmuje 13 miejsce na tle pozostałych 22 państw arabskich. Głównie z powodu wysokiego analfabetyzmu (44% wśród kobiet w wieku od 15 do 49), gorszych warunków zatrudnienia i niższych pensji.

Kobiety mają czynne i bierne prawo wyborcze od 1956 roku. Począwszy od 2002 roku i nowej fali reform wprowadzanych przez Muhammada VI stopniowo wzrastała liczba miejsc zarezerwowanych dla kobiet na osobnych listach wyborczych w wyborach parlamentarnych. W konstytucji z 2011 roku wprowadzono nowe kwoty, dla kobiet przeznaczono 60 miejsc na listach wyborczych³⁴. W ostatnich wyborach parlamentarnych, które odbyły się 7 października 2016 roku kandydowało aż 30 partii politycznych. Podobnie jak w 2011 roku dla kobiet zarezerwowanych było 60 miejsc na osobnej liście narodowej. Obecnie w Izbie Reprezentantów zasiada 81 kobiet, co stanowi 20,5%. Z każdymi wyborami parlamentarnymi wzrasta liczba kobiet w niższej izbie, jednak większość z nich pochodzi z listy narodowej, znacznie mniej z lokalnych list wystawianych przez partie polityczne. Wynika to z istnienia ograniczonej woli politycznej odnośnie kandydowania kobiet na poważne stanowiska rządowe³⁵. Obok kwot genderowych, w wyborach 30 miejsc zarezerwowanych jest dla młodych kandydatów na parlamentarzystów, którzy także startują z listy rządowej. Kwot nie ma do izby wyższej parlamentu. Od 2012 roku na czele ministerstwa Solidarności Kobiet, Rodziny i Społecznego rozwoju stoi jedyna kobieta w rządzie marokańskim. Największe osiągnięcie w walce o równouprawnienie kobiet w Królestwie to marokański Kodeks Rodzinny (*Mudawana*) przyjęty w roku 1958, modyfikowany co najmniej dwa razy (w 2004 i 2014) – zachował dyskryminujące kobiety zapisy o dziedziczeniu oraz prawo mężczyzny do jednostronnego rozwodu ze swoimi żonami. Pomimo rządowych zapowiedzi z 2013 roku dotyczących walki z przemocą wobec kobiet i dzieci, dotąd poprawka penalizująca takie działania nie została wprowadzona. Nadal nie podlega karze gwałt w małżeństwie³⁶.

Marokańska Narodowa Rada Praw Człowieka zaprosiła do obserwacji wyborów z 2016 roku międzynarodową organizację GEOM (Gender Election Observation Mission), która skupiła się na uczestnictwie kobiet w procesie głosowania w dużych miastach i na wsiach. Aktywność wyborcza kobiet okazała się dużo wyższa w miastach niż na wsiach, liczniej reprezentowane były starsze kobiety niż młodsze³⁷.

³⁴ SIGI Social Institution and Gender Index, Morocco, <http://www.genderindex.org/country/morocco> [dostęp: 5.05.2017].

³⁵ <http://iknowpolitics.org/en/news/world-news/morocco-parliamentary-elections-2016-results> [dostęp: 2.05.2017].

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ GEOM Mission Morocco 2016, <http://www.genderconcerns.org/publications/geom-morocco-2016-preliminary-statement> [dostęp: 25.04.2017].

Berberijskie organizacje feministyczne

Odmienność Berberów, ich szczególne usytuowanie w państwie marokańskim znajduje swoje odzwierciedlenie także w strukturze kobiecych organizacji pozarządowych. Berberijki podkreślają swoją odmienność w przestrzeni opanowanej przez arabską kulturę patriarchalną, islamizację obyczajów, normy arabskiej elity rządzącej krajem. Uznają za obce ich kulturze małżeństwa dzieci, poligamię, przemoc domową, bezkarność sprawców przemocy wobec kobiet, które kojarzą jednoznacznie ze współczesnym islamem. Podnoszą argumenty, że w tradycyjnej kulturze berberijskiej istnieje monogamia, matriarchat, nie ma rozwodów opartych na wypowiedzeniu ustnej formuły przez małżonka, zakrycia włosów. Otwarcie walczą przeciwko arabizacji czy też islamizacji ich zwyczajów. Wskazują, że są podwójnie marginalizowane z powodu bycia kobietami i z powodu przynależności do wykluczanej mniejszości.

Berberijki utworzyły organizację Głos Berberijskich Kobiet, której przewodniczącą jest Amina Zioual. Organizacja opowiada się za sekularyzacją społeczeństwa marokańskiego, tolerancją religijną, uznaniem wielokulturowości Maroka, które od wieków zamieszkane było przez różne grupy etniczne i religijne. Głos Kobiet Berberijskich stawia sobie dwa cele: odróżnić się od oficjalnej polityki *machzenu* forsującej jedność społeczeństwa marokańskiego i przeciwdziałać marginalizacji społecznej kobiet *amazigh*. Organizacja skupia się przede wszystkim na działalności zwalczającej analfabetyzm panujący wśród kobiet na wsiach, około 70% Berberijek nie pisze i nie czyta po berberijsku, nie zna także ani arabskiego, ani francuskiego³⁸. Ma to ogromne znaczenie dla podniesienia jakości ich życia, ponieważ w marokańskiej służbie zdrowia, instytucjach administracyjnych i sądownictwie obowiązuje nadal wyłącznie język arabski, pomimo że od 2011 roku berberijski został uznany drugim językiem narodowym. Zdaniem Charlotte Bienaime, ruch kobiet berberijskich występuje przeciwko patriarchalnemu systemowi władzy pochodzącemu z Bliskiego Wschodu, a marginalizacja i opresja kobiet *amazigh* zostały im narzucone w wyniku podbicia przez Arabów terenów zamieszkałych przez Berberów. Obecnie Berberijki dążą do uzyskania praw wyborczych w lokalnych i narodowych wyborach oraz wprowadzenie zmian w kodeksie rodzinnym, który nie uwzględnia małżeństw zawartych przed imamem, ponieważ nie podlegają one urzędowej rejestracji, a zapis ten uderza wyłącznie w kobiety berberijskie³⁹.

³⁸ E.-K. Symons, *Morocco's indigenous Amazigh woman unite against Islamists and Arab elites*, *Woman in the World*, 2016, <http://nytlive.nytimes.com/womenintheworld/2016/03/24/matriarchal-traditions-in-north-africa-under-threat-from-islamists-and-arab-elites> [dostęp: 15.05.2017].

³⁹ C. Bienaime, *Feminist of the Arab World*, <http://nytlive.nytimes.com/womenintheworld/2016/03/24/matriarchal-traditions-in-north-africa-under-threat-from-islamists-and-arab-elites> [dostęp: 27.04.2017].

Podsumowanie

Berberowie musieli zmierzyć się z wykluczeniem i marginalizacją własnej społeczności. Uzyskać prawo do głoszenia przywiązania do berberyjskiej tożsamości, umocnienia języka berberyjskiego, zmierzyć się z polityką postkolonialną rządu, która łączyła przywiązanie do kultury i języka berberyjskiego z separatyzmem i polityką kolonialną Protektoratu francuskiego. Dopiero Arabska Wiosna przyczyniła się do uznania przez Muhammada VI języka *tamazigh* w konstytucji i oficjalnego przyznania istnienia Berberów w Królestwie. Berberowie w Rifie od początku XX wieku stawiali opór narzuconej władzy. Walczyli z kolonizacją francuską i hiszpańską, a po odzyskaniu niepodległości w 1956 roku wypowiedzieli posłuszeństwo Muhammadowi V. Podczas protestów w 2011 roku brali w nich czynny udział. Od października 2016 roku trwają protesty Berberów na północy kraju, które wybuchły w wyniku działań policji wobec młodego rybaka oskarżonego o nielegalny połów miecznika. Protestujący zorganizowali się w ruch zwany Ludowy Ruch (Al-Hirak asz-Szaabi). Ogłosili, że nie walczą tylko o uznanie własnej kultury, ale przede wszystkim o godne życie⁴⁰.

Walka o uznanie własnej tożsamości w obrębie społeczeństwa marokańskiego zepchnęła na dalszy plan poprawę sytuacji kobiet berberyjskich. Organizacja kobiet berberyjskich nie ma wielkiego wpływu na stosunki rodzinne i upodmiotowienie kobiet na berberyjskich wsiach, gdzie analfabetyzm kobiet i ograniczenie ich roli do życia rodzinnego jest faktem. Ruch stanowi awangardę przemian dając „nadzieję na lepszą przyszłość. Cele Głosu Kobiet Berberyjskich współbrzmia z dążeniami młodych” marokańskich aktywistów, którzy nie chcą walczyć o prawa poszczególnych marginalizowanych grup społecznych, lecz dążą do głębokiej systemowej zmiany, która miałaby przynieść rzeczywistą demokratyzację Maroka.

Istotną przeszkodą dla porozumienia i wprowadzenia realnych reform jest szczególne rozumienie przez króla i *machzen* praw człowieka. Otóż dla władcy i jego środowiska prawa człowieka nie uwzględniają prawa do życia i godności, opartych na nietykalności cielesnej, prawie do uczciwego procesu czy też zakazu więzienia bez sądu. Prawa polityczne i obywatelskie nie mieszczą się w rządowej wizji zmian. Większość działań rządu i organizacji pozarządowych, z którymi rząd współpracuje ogranicza prawa człowieka do edukacji i polepszenia standardów życia, uczestnictwa na rynku pracy i rozwoju ekonomicznego. Jak pokazują ostatnie protesty i te postulaty nie są realizowane. Paradoksalnie organizacje pozarządowe skupione na prawach kobiet, ich zdrowiu i zwalczaniu analfabetyzmu mogą zyskać większe poparcie rządu i króla, ponieważ wpisują się rządowy dyskurs i nie zagrażają bezpieczeństwu państwa w jego obecnym kształcie⁴¹.

⁴⁰ A. Lipczak, *W Maroku coraz goręcej*, „Tygodnik Powszechny” 2017, nr 31, s. 46–47.

⁴¹ K. Brataniec, *Stosunki władzy w islamie na przykładzie Egiptu, Maroka i Arabii Saudyjskiej*, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2016, podrozdz. *Maroko – społeczeństwo obywatelskie*, s. 173–185.

Moroccan Nongovernmental Organizations and Berber's Woman Rights

The paper aims to present the Berber minority in the context of the Morocco's history and formation of the modern Moroccan nation, with special focus on Berber women's position in the society. The struggle for empowerment of Berber women is linked to a broader process of recovery of the Berber identity within the sphere of culture and language and to the activity of the Moroccan women's organizations advocating for gender equality in the Kingdom. In spite of converging goals, major differences can be observed between the Berber and Moroccan organizations pointing to diverse cultural roots of both movements.

Key words: Berbers, Amazigh, *machzen*, Moroccan nation, minority, gender equality

Marokańskie organizacje pozarządowe a prawa kobiet berberyjskich

Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji mniejszości berberyjskiej w Maroku w kontekście marokańskiej historii i formowania się nowoczesnego narodu marokańskiego, ze szczególnym uwzględnieniem pozycji berberyjskich kobiet w społeczeństwie. Walka kobiet berberyjskich o upodmiotowienie stanowi część szerszego procesu odzyskiwania przez Berberów ich tożsamości w sferze kultury i języka oraz walki marokańskich kobiecych organizacji pozarządowych o równouprawnienie w Królestwie. Pomimo zbliżonych celów, berberyjskie i marokańskie organizacje kobiece wykazują odmienne zakorzenienie kulturowe.

Słowa kluczowe: Berberowie, język Amazigh, *machzen*, naród marokański, mniejszość, równouprawnienie płci